

Cseh Fruzsina
Kézműves örökség és modernizáció

Projektzáró beszámoló

A kutatás első fázisaként a népi iparművészeti minősítő rendszer szerkezetét és irányelveit vizsgáltam. A minősítőrendszer jelentőségéről, hatásáról a 2019 áprilisában megrendezett 14. SIEF (International Society for Ethnology and Folklore) konferencián tartottam előadást angol nyelven „The Aims and Effects of the Qualification System of Hungarian Applied Folk Arts. Comparison through Categories” címmel a „Comparison as Social and Cultural practice” című szekcióban. Habár a SIEF konferencia paneljének szervezői kifejezték szándékukat az előadások publikálására, erre nem nyílt lehetőségük, így az angol nyelven már elkészült kéziratot nemzetközi folyóiratban kívánom megjelentetni. A tanulmányban kifejtett eredményeket itt röviden foglalom össze. A SIEF konferencia szekciójának megközelítési módja jó lehetőséget kínált a zsűrizés már eleve kategóriákban gondolkodó alapelveinek bemutatására. A korábbi tapasztalataim mellett a minősítő rendszer irányítóival készített interjúk és a zsűriadatbázis segítségével rálátást nyertem a modern kategória bevezetésére is. Bár a modernizálásra korábban is voltak törekvések, a minősítő rendszer viszonylag későn, csak 2013-ban vezette be a modern kategóriákat, melyekkel új technikákat és formákat „legalizált”. A zsűrizések során végzett tárgyelemzések a hagyomány és modernizáció szempontjából igen hasznos értelmezési lehetőségeket nyújtanak, és a definíciók és követelmények pontos meghatározására készítetik a szakembereket. Ennek szempontjait a zsűrijegyzőkönyvek alapján összefoglaltam. A zsűrizésekre felkért szakemberek egyetértenek abban, hogy az alkotók és szemlélők közt a közös (népi iparművészeti) stílus egyben közös nyelvet is jelent, melybe munkájuk során „belenevelődnek”. A minősítési szempontrendszerben a tárgy funkcióján, történeti hitelességén, technikáján túl nagy szerepet kap az esztétikai minőség, azaz a forma és díszítmény harmonikus egysége, a tervezés – a tárgy kialakításának eredetisége, ötletessége. Az elutasított tárgyak indirekt módon definiálják a népi iparművészeti stílusban elfogadott alkotásokat. Tanulmányomban bemutatom a népi iparművészet és iparművészet határának kérdéseit, illetve az utóbbi évek művészeti projektjeit, amelyekben népi iparművészek és iparművészek egyaránt részt vettek. A zsűriztető alkotók motivációit és a minősítő rendszer hatását interjúrészletekkel illusztrálom. A kézmű- és kisipar átalakulását, a népi iparművészetben való összeolvasztását és „sematizálását” érik kritikák. A népi iparművészeti rendszer a korábban oly sok gyökérrel rendelkező kézművességből és népművészetnek aposztrofált tevékenységekből egy olyan egységes stílusirányt épített ki, amely belső ellentmondásai ellenére is erősen tartja magát; adott korszak értékrendje szerint létrehozta és folyamatosan alakítja saját kategóriáit. Kutatásommal a jelenkori és közelmúltban lezajlott folklorizmusfolyamatok társadalom- és mentalitástörténetének egy szeletét kívántam mélyrehatóan elemezni.

A kutatás további szakaszaiban a kézműves örökség közösségi és egyéni értelmezésére egyaránt koncentráltam.

2019-ben a szegedi papucs és a höveji varrott csipke mint lokális örökségek témája aktualitásuknál fogva is jellegzetes példákkal szolgáltak. A lokális örökség „globalizálásaként”, egyfajta „színpadra tételként” értelmezhetők azok az örökségképző folyamatok, amelyek a hagyományosnak tekintett kézműves tevékenység intézményi örökségesítését célozzák. A

szegedi papucs és a höveji varrott csipke is felkerült az UNESCO szellemi kulturális örökség nemzeti listájára. Az örökségesítő folyamat intézményi és társadalmi háttere, az érintettek által összeállított jelölődokumentum, az örökség kezelése, népszerűsítése egyrészt különböző örökségesítő stratégiákról árulkodnak. Az örökségképzés és -kezelés tekinthető egyfajta marketingtevékenységnek, és az ebben fő szerepet vállaló szereplők tudatos közösségi identitást építő „akciójának” is. Mindezek bemutatásával részben képet kapunk az örökség fogalmáról, s legfőképp az örökségképzés folyamatának lényegéről, mely magában foglalja a hagyományteremtést: a múlt tudatos, objektív kutatását, részben annak fetisizálását, a jelenség folkórájának olyan elemeit, mint a hagyomány már-már meseszerű eredettörténetének megszületését és éltetését. A szegedi papucs esetében egy vállalkozásszerűen felépített örökségkezelési stratégiát követhetünk nyomon, rendkívül tudatos marketingtevékenységgel és intézményi szintű együttműködésekkel. A Hövejhez kapcsolódó lokális-globális identitáskonfliktus (mely a höveji és a magyarországi kézművesek érdekeit állítja szembe egymással) elemzése arra, hogy a népművészet és kézműves hagyomány fogalmához csak részben járul hozzá a népművészeti tárgyak tipologizálása, ugyanilyen meghatározóak a tárgykészítést befolyásoló társadalom- és mentalitástörténeti folyamatok. A kézműves munka pedig a készítő helyi társadalmi közegére, és ezen keresztül a normákra és a lokális történelemre is reflektál. A kutatás eszközei voltak: interjúkészítés, részvétel kiállításokon, rendezvényeken, írott források (pályázati anyagok és védjegyoltalmi vitaanyag) elemzése, sajtóanyag gyűjtése. Kutatásom eredménye megjelent „Lokális tárgyalakítás mint nemzeti örökség. Az örökségképzés stratégiái a höveji varrott csipke és a szegedi papucs példáján” címmel. *Ethno-Lore* 35. 2019. 27–49.

A népművészeti örökség kezelésének egy másik példája a nomád nemzedék kézműves közössége, akiknek a magyarországi népi iparművészet alakulásában jelentős szerepük volt az 1970-80-as évektől. Alkotói motivációjukban, céljaikban is egy újfajta irányt képviseltek, amely a közösségi és az egyéni alkotói identitás alakulására is rányomta a bélyegét. A kutatást az is indokolta, hogy a mozgalom képviselőivel készített interjúkat összegyűjtő adatbázisok nehezen hozzáférhetőek, s a tudásanyag tovább bővíthető. A korábban és 2019-ben általam készített, illetve az adatbázisokban fellelhető interjúk, valamint újságcikkek és szakirodalom felhasználásával elemeztem azt a kérdést, hogy mit jelentett az ellenállás mozgalmi szinten, mit jelentett az egyén életútjában és a családi értékrendhez való viszonyában és a tárgyalakítás terén? Eredményeimet 2019. november 28-án adtam elő az „1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei. Interdiszciplináris jelenkor-történeti és politológiai konferencia.” címmel Szegeden rendezett fórumon. A tanulmány az *Acta Ethnographica Hungarica* 2020/1-es kötetében jelent meg angol nyelven „Folk Artisans and Dissidence in the Nomadic Generation of the 1970s and 1980s” címmel. A nomád nemzedék kézműveseinek szemléletmódjával még egy tanulmány erejéig foglalkoztam: „A tárgyalakító népművészet mint a természetesség allegóriája a nomád nemzedékben” címmel (*Magyar Művészet* 9/1. 2021. 36–42).

Az egyéni életút és a kisipar változásának összefüggéseit mutattam be korábbi eredményeim újragondolásával és közlésével az észtországi Viljandi Culture Academy folyóiratában: „Käsitööoskus väljasuremise äärel: ratassepa käsitööoskuste kadumine” [A Craft on the Brink of Extinction: The loss of the wheelwright’s craft] *Studia Vernacula* 10. Asja Uuritakse. All Things Considered. 2019. 46–65.

Esettanulmányként írott források és néprajzi szakirodalom segítségével foglaltam össze a rézműves mesterség 20. századi történetét, illetve bemutattam Konyári Sándor, debreceni rézműves életútját, munkáit a kisipar és a népi iparművészet terén. A 2018-ban megkezdett

kutatásról egy 2018 novemberében megrendezett konferencián számoltam be, ám további írott források és a terepmunka eredményeinek feldolgozása 2019-ben történt meg. A tanulmány 2021-ben látott napvilágot: „A rézműves mesterség 20. és 21. századi öröksége” In: Cseh Fruzsina – Kiss Viktória – Szulovszky János szerk.: A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében. Készítéstechnikai, archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések. 2021. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 215–230.

A projekt során készített interjúknak – az eredeti terveknek megfelelően – részét képezte az eredetiség és a szerzői jog kérdése a népművészetben és a népi iparművészetben, illetve a kézművesek marketingtevékenysége és az öndefiníálás eszközei. A megváltozott társadalmi körülmények a tárgyalás terén is új jogi dilemmákat generáltak és generálnak mind közösségi, mind egyéni szinten, úgy mint a népművészet mennyiben egyéni és mennyiben közösségi tulajdon (figyelembe véve a szűkebb és tágabb közösséget), beszélhetünk-e az autentikus népművész vagy kézműves, illetve a népi iparművészként elismert alkotó szerzői jogáról? A kérdések többek közt arra is rámutatnak, hogy milyen szerepet játszik az eredetiség kérdése a népművészet örökségesítésének folyamatában. Az összegyűjtött sajtóanyagok megvilágítják, hogy hogyan született meg az eredetiségre való igény a lokális közösségek népművészetében a 20. század első felében. Összegeztem a 20. század során létrejött védjegyrendszereket, ezek szerepét és jelentőségét a mai alkotók szempontjából. Példákkal illusztráltam (felhasználva a hőveji kutatás tanulságait is) a közösséghez és az egyénhez köthető szerzői jog kérdéseit, kitértem a lokalitás védjegyként való használatára. Az eredetiség és autentikusság képi és verbális kifejezőeszközei kiválóan megragadhatók a vásárokon készített fotókon és a marketinganyagokon keresztül. Eredményeimet a 2020 októberében megrendezett „Creative Heritage in the Making – Contemporary Folk Design” című nemzetközi konferencián adtam elő. A közlésre elfogadott tanulmány az Acta Ethnographica Hungarica 66/2-es számában fog megjelenni 2021-ben.

A kézművesség modernizációjának témája elvezetett az örökségkutatáshoz, az örökségképzés kérdéséhez, s épp ez a témakör hívta fel a figyelmemet egy korábban megkezdett kutatás relevanciájára. A projektidőszak alatt tovább foglalkoztam a fogatolt járművek modernizációjának kérdésével a 19. században és a 20. század elején (két tanulmány erejéig). A kocsik és szekerek a paraszti kultúra reliktumaként és Kocs község öröksége miatt a kulturális örökség részét képezik, bár egyelőre még nem intézményi szinten. A bognár mesterség és termékei a népi iparművészeti zsűri által minősíthető termékek, ezért népművészeti tárgyként is definiálódnak, különösképp a kocsialkatrészek mintájára készült használati tárgyak. Az örökségképzés folyamata és jellege a kocsik és szekerek kapcsán kiválóan megmutatkozik a Keresztes Zsuzsa, grafikus által összeállított albumban, amely novellákat, visszaemlékezéseket tartalmaz a járművekről, kiegészítve a grafikus hiteles és egyben művészi színvonalú rajzaival. Az örökségképzési gyakorlat szinte törvényszerűen produkál és éltet, illetve megerősít történeti értelemben hiteltelen állításokat. A kocsik esetében az egyik ilyen állítás, hogy az ötödik kerék és az annak köszönhető könnyebb fordulóképesség magyar találmány és Kocs községhez köthető. Tekintettel a Takács Zoltán, kováccsal 2019-ben megjelent írásunkra (Ethnographia 130. 227–244) és további kutatómunkáinkra, Keresztes Zsuzsa felkért minket egy együttműködésre, miszerint a megjelenő albumban két rövid, ismeretterjesztő írás révén tisztázzuk a tévhiteket. Ezzel igazolva, hogy a képzőművészet, irodalom, mesterség és tudomány jól kiegészítheti egymást egy a nemzeti identitást is meghatározó örökségkép alakításában, hitelesítésében. A járművek modernizációjának folyamatához további tévhitek kapcsolódnak, melyek mind a kulturális identitás megerősítését

szolgálják. Megjelent tanulmányaimmal az örökség hitelesítéséhez járultam hozzá. Azonban a témában felkért előadóként, a kocsai múzeumba meghívott vendégként, terepmunkákon kutatóként és a fenti művészi albumhoz kapcsolódó felkérés révén része lettem egy örökségképző folyamatnak, amelyet jelen kutatás tanulságait felhasználva is szükséges nem csak résztvevőként, de külső megfigyelőként is értelmezni.

2019-ben előadásban összegeztem a néprajztudomány eredményeit és perspektíváit a népművészet és kézművesség kutatásában, a kutatás társadalmi hasznosulásának történetéről és lehetőségeiről az *A néprajztudomány helyzete és jövője IV. A néprajztudományi alap kutatás és hasznosítása* című konferencián. Tanulmányom 2020-ban jelent meg (In: Cseh – Mészáros – Borsos (szerk.) Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században. Budapest, L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet 183–200.) A tanulmány angol nyelvű verziója 2021-ben fog megjelenni a konferenciasorozat nemzetközi nagyközönségnek szóló – szerkesztés alatt álló – kötetében.

Kezdeményezésemre a Néprajztudományi Intézet Történeti néprajzi osztályával (Fülemile Ágnessel közösen főszerzőkként) nemzetközi konferenciát rendeztünk a kortárs kézműves örökség témájában „Creative Heritage in the Making – Contemporary Folk Design” címmel. A konferencia anyaga 2021-ben az *Acta Ethnographica Hungarica* 66/2-es számaként fog megjelenni, melynek vendégszerkesztője vagyok.

Konferencielőadások:

Creative Heritage in the Making – Contemporary Folk Design konferencia. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet. Budapest, Humán Tudományok Kutatóháza – online konferencia. 2020. október 15–16.

„Kéregedények a magyar tárgykultúrában”. VI. Zalaegerszegi Országos Faműves Találkozó és Konferencia. Zalaegerszeg. 2020. szeptember 11.

„Népi kézművesek és ellenzékiesség az 1970-es, és 1980-as években – esettanulmányok”. 1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei. Interdiszciplináris jelenkor-történeti és politológiai konferencia. Szeged, Szent-Györgyi Albert Agóra. 2019. november 28–30.

„Szekerek és kocsik a paraszti járműkultúrában”. Néphagyomány a fenntartható társadalom szolgálatában. Aba, Atilla Király Gimnázium. (Szervező: Fejér Megyei Népművészeti Egyesület). 2019. október 12–13.

„Kézművességkutatás kettős szerepben. A néprajztudomány hatása a tárgyalkotó népművészet mai helyzetére”. *A néprajztudomány helyzete és jövője IV. A néprajztudományi alap kutatás és hasznosítása*. Budapest, Humán Tudományok Kutatóháza. 2019. október 8.

„The Aims and Effects of the Qualification System of Hungarian Applied Folk Arts. Comparison through Categories”. 14. SIEF (International Society for Ethnology and Folklore) conference. Santiago de Compostela, 2019. április 14–17.

„A rézműves mesterség 20. és 21. századi öröksége”. Magyar Nemzeti Múzeum: A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében. Készítéstechnikai,

archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum .2018. november 14–15.

A kutatási eredmények alkalmazása

A Hagyományok Háza Népművészeti Módszertani Műhelye 2021. július 12–17. között tábort rendezett Kiscsősön kézműves alkotók, mesemondók, néptáncoktatók, közművelődési szakemberek és néprajzkutatók számára. Központi témaként szerepelt a népművészet és a hagyomány fogalma, ezek értelmezésén keresztül a megújulás lehetőségei, a különböző szakterületek kapcsolódási pontjainak megtalálása. Részt vettem az interaktív foglalkozásokon és vitafórumokon, valamint meghívott közreműködőként egy 3 órás kerekasztalbeszélgetést vezettem az eredetiség, autentikusság és hamisítás kérdéséről. Az általam kutatót példákön keresztül világitottam meg az „eredetiség” jelentésének sokrétűségét, a „népművészet” fogalom meghatározásakor a társadalmi gyakorlat jelentőségét, valamint az örökségképző gyakorlatokat. A kerekasztal beszélgetés – a visszajelzések szerint – szemléletformáló erővel bírt. További tanulságként szolgált, hogy a tábor során a Hagyományok Háza által rendezett, sajátos módszertant alkalmazó drámafoglalkozások és vitafórumok, valamint a kerekasztalbeszélgetés feltárja a népi iparművészet és kortárs népművészet szereplőinek mentalitását, attitűdjeit, népművészet- és hagyományértelmezését. Ez a módszertan kiválóan megvilágítja a különböző régiókból, legfőképp a határon innen és határon túlról, tehát eltérő közegekből érkező szereplők értelmezési módjait, célkitűzéseit, problémáit.

Szintén a Hagyományok Háza meghívására vettem részt 2021. augusztus 8-án a Mikházán rendezett Szabadegyetemen. A kerekasztalbeszélgetésen a kézművesség minősítésének kérdéseit tárgyaltuk az erdélyi népdalversenyek minősítőrendszerével párhuzamosan. Habár a kulcskérdések és alapfogalmak (népművészet, hagyomány, örökség fogalma) azonosak a különböző szakterületeken, itt hangsúlyosan tapasztalható volt, hogy a hagyományörzés közösségi dinamikája eltérő a határon túli területeken. Mind a kiscsőszi, mind a mikházai rendezvény igazolta, hogy a különböző szakterületek összehangolásában, a kézművesek, néptáncoktatók, mesélők, illetve a pedagógusok és a közművelődési szakemberek együttműködésének elősegítésében fontos szerepe van a néprajzkutatóknak, hiszen a történeti és társadalmi folyamatok elemzése megvilágítja azokat a kérdéseket, amelyek elősegítik a mai társadalmi szereplők kommunikációját, és útmutatást nyújtanak.

Fentebb bemutatott tapasztalataim felhívták a figyelmet arra, hogy a kutatási eredmények alkalmazása és átadása új, még kidolgozandó módszertant igényel. Olyan interaktív módszerekre van szükség, ahol a közönség (akik egyben adatközlők is) rávezethető arra, hogy jól megválasztott példákön keresztül új perspektívába tudja helyezni saját helyzetét, saját élettapasztalatait, közösségi élményeit.

A kutatás folytatása

A pályázati időszak alatt lehetőségem volt a nemzetközi kapcsolatok tovább építésére egyrészt az észtországi Viljandi Culture Academyval, másrészt a 2020-as nemzetközi konferencia szervezésének köszönhetően további észt, lett, lengyel, ukrán, orosz, bolgár és szlovén kutatókkal.

2021-ben a BTK Néprajztudományi Intézet Történeti Néprajzi Osztályának néhány tagjával bilaterális együttműködési pályázatot nyújtottunk be a Tartui Egyetemmel közösen a Magyar Tudományos Akadémiához. A pályázat célja az örökségképzés területén megfigyelhető párhuzamos észtországi és magyarországi jelenségek összehasonlító vizsgálata. A projekt szerves részét képezi a magyarországi népi iparművészeti szervezetek és az észti partner részéről az észtországi, 1960-as években megalakult szervezetek kutatása.

A BTK Néprajztudományi Intézetben 2021. szeptember 1-jén indult az „Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás – Kortárs tradícióteremtő gyakorlatok és új hagyománykonstrukciók a helyi, regionális és nemzeti identitás építésének szolgálatában” című kétéves projekt, amelynek keretében szintén a háziipari és népi iparművészeti szervezetek működésével, hagyományteremtő gyakorlatával, annak – esetenként – máig tartó, a kortárs kézművességet és örökségképzést meghatározó hatásával kívánok foglalkozni.

Budapest, 2021. október 26.